

УДК 342.41:342.7–053.2(477:430)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.39>

ПОВЕРНЕННЯ ДИТИНИ ДО УКРАЇНИ ЯК ДО ДЕРЖАВИ, В ЯКІЙ ТРИВАЄ ВІЙНА: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ РІШЕННЯ ФЕДЕРАЛЬНОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ НІМЕЧЧИНИ

Черняк Є.В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права ННІ права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3524-3024
e-mail: ievychern@univ.kiev.ua*

Черняк Є.В. Повернення дитини до України як до держави, в якій триває війна: погляд крізь призму рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини.

Стаття присвячена аналізу Рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини від 23 квітня 2024 року у справі про повернення до України дитини, яку мати вивезла до Німеччини на початку повномасштабного російського вторгнення і, всупереч бажанню батька дитини, відмовляється повертати до України. Це рішення органу конституційної юстиції Німеччини є важливим не лише тому, що ілюструє вирішення таких процесуальних питань, як підстави для звернення із конституційною скаргою, особливості представництва інтересів дитини і визнання конституційної скарги неприйнятною, але й тому, що обставини справи, в якій його було ухвалено, на жаль, є типовими для численних справ, які розглядаються у національних судах держав-членів Європейського Союзу і, зокрема, Німеччини. Правові питання, які порушуються у цих справах, змусили суддів шукати відповіді у належній практиці застосування низки міжнародних договорів, і у тому числі Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року (надалі – Гаазька конвенція 1980) [1].

У Рішенні від 23 квітня 2024 року Федеральний Конституційний Суд апелює до норми статті 13 (1) (b) цієї конвенції («серйозний ризик того, що повернення поставить дитину під загрозу заподіяння фізичної або психічної шкоди або іншим шляхом створить для дитини нетерпимую обстановку») і констатує «деякі конституційні сумніви» щодо оскаржуваного рішення Вищого регіонального суду Кельну від 17 липня 2023 року. Останній зобов'язав мати повернути дитину до України, оскільки вона не змогла довести того, що вся територія України і, зокрема, та її частина, де проживає позивач, охоплена військовими діями; звіти преси та інформація від Федерального Міністерства закордонних справ не дають підстав для таких припущень щодо всієї держави. Відповідачка подала конституційну скаргу на рішення Вищого регіонального суду Кельна. Федеральний Конституційний Суд відхилив її з формальних підстав, однак зазначив, що рішення Вищого регіонального суду Кельна може порушувати батьківські права відповідачки, оскільки в рішенні не було ретельно враховано протилежні рішення інших вищих регіональних судів Німеччини за аналогічних обставин.

Ключові слова: конституційно-правовий статус дитини, воєнний стан, захист прав дитини в період збройного конфлікту та війни, конституційний суд.

Cherniak I.V. The return of a child to Ukraine as the state in war: a look through the prism of the decision of the Federal Constitutional Court of Germany

The article is devoted to the analysis of the Decision of the Federal Constitutional Court of 23 April 2024 in the case of the return of a child whom the mother took to Germany at the beginning of the full-scale Russian invasion and, contrary to the wishes of the child's father, refuses to return

to Ukraine. This decision of the Germany's Constitutional Court is important not only because it illustrates the resolution of certain procedural issues, namely: the grounds for filing a constitutional complaint, the specifics of representing the interests of a child, determination of the constitutional complaint as inadmissible, but also because the circumstances of the case in which it was delivered are, unfortunately, typical for numerous cases adjudicated in the national courts of the European Union Member States, particularly Germany. The legal issues raised in these cases forced the judges to seek answers in the relevant practice of application of a number of international treaties, including the Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction 1980 (hereinafter referred to as the 1980 Hague Convention) [1]. In its Decision of 23 April 2024, the Federal Constitutional Court refers to Article 13(1)(b) of the 1980 Hague Convention ('a grave risk that his or her return would expose the child to physical or psychological harm or otherwise place the child in an intolerable situation') and notes 'certain constitutional doubts' regarding the contested decision of the Higher Regional Court of Cologne of July 17, 2023. The latter ordered the mother to return the child to Ukraine, as she failed to prove that the entire territory of Ukraine and, in particular, the part where the claimant resided, was affected by artillery and air attacks; press reports and information from the Federal Foreign Office did not allow for any assumptions to be made for the entire country. The respondent filed a constitutional complaint against the Cologne Higher Regional Court's decision. The Federal Constitutional Court rejected it for formal reasons. However, in its decision the Federal Constitutional Court stated that the Cologne Higher Regional Court's decision could violate the respondent's parental rights because the decision did not carefully consider the differing decisions of other higher regional courts in similar circumstances.

Key words: constitutional and legal status of a child, martial law, protection of children's rights during armed conflict and war, constitutional court.

Постановка проблеми. З часу повномасштабного вторгнення Російської Федерації до України національні суди Німеччини розглянули десятки справ за позовами батьків-громадян України про повернення до України дітей, які були незаконно вивезені до Німеччини чи утримувані там в розумінні статті 3 Гаазької Конвенції 1980. І хоча частина цих судових справ завершилася ухваленням рішення про задоволення позову і повернення дитини до України або затвердженням мирової угоди між батьками, все-таки у більшості справ німецькі суди відмовляли українським батькам у задоволенні позову, оскільки не вважали поточну ситуацію в Україні безпечною. Для правового обґрунтування відмови у поверненні дитини до України суди застосовували норму пункту b) частини першої статті 13 Гаазької Конвенції 1980 року, яка передбачає наступне: *судовий або адміністративний орган запитуваної держави не зобов'язаний видавати розпорядження про повернення дитини, якщо особа, установа або інший орган, що заперечує проти її повернення, доведуть, що існує серйозний ризик того, що повернення поставить дитину під загрозу заподіяння фізичної або психічної шкоди або іншим шляхом створить для дитини нетерпиму обстановку.*

Враховуючи, що відповідно до Гаазької конвенції 1980 року дитину, яку було незаконно переміщено чи утримувано, має бути повернуто саме до держави, а не до конкретного місця її звичайного місця проживання, то серед головних питань, на які національні суди Німеччини давали відповідь при застосуванні вказаної правової норми конвенції і обґрунтування серйозності ризику заподіяння дитині шкоди у разі її повернення до України, було питання про територіальні масштаби війни, а саме: війна поширюється на всю територію України чи зонами військових (бойових) дій є лише частина України (зокрема, її схід і південь)? Аналіз Рішення від 17 липня 2023 у справі UF 100/23 дозволив дійти висновку, що означене питання піднімалось перед Федеральним Конституційним Судом Німеччини [2].

Отже, **метою** дослідження є правовий аналіз підходу, сформульованого у Рішенні Федерального Конституційного Суду Німеччини від 17 липня 2023 у справі UF 100/23 щодо розкриття змісту категорії «повернення дитини до держави, в якій триває війна» через пошук балансу між безпекою дитини, її правом на сім'ю та суверенним правом держави походження на захист своїх громадян.

Задля повноти та об'єктивності досягнення поставленої мети дослідження визначено такі **завдання**: а) аналіз рішень національних судів Німеччини, які передували постановленню вищевказаного Рішення Федерального Конституційного Суду; б) дослідження критеріїв, за якими збройний конфлікт у державі походження дитини може (або не може) автоматично виключати її

повернення; в) встановлення трансформації принципу «найкращих інтересів дитини» в умовах війни на прикладі сучасної юриспруденції, репрезентованої судовою практикою Німеччини.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній науковій літературі, в якій з-поміж іншого висвітлюються гострі правові питання, породжені наслідками повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, питанням захисту прав дітей приділена особлива увага. Наукове підґрунтя дослідження повернення дитини до України як держави, в якій триває війна, формується на перетині: а) української доктрини конституційного захисту дитини, у формуванні якої значним є внесок вітчизняних науковців О. Батанова, Ю. Барабаша, С. Головатого, О. Петришина, М. Савчина, В. Шатіла та ін., б) міжнародного приватного права, в межах якого системно досліджується Гаазька конвенція 1980, юрисдикція та вплив війни на визначення місця проживання дитини (зокрема, в працях І. Діковської, М. Вайнер, Н. Лоу, Ю. Черняк та ін.), в) зарубіжних досліджень питань збройних конфліктів та індивідуалізованої оцінки безпеки (К. Меллерс, Г. Ленсдаун, Е. Пітерс, Р. Шуз), г) практики конституційних судів. Дослідження судової практики як судових органів України, так і зарубіжних держав, включно з органами конституційного правосуддя, є юридично обов'язковим для забезпечення реального повернення українських дітей. Судова практика є тим інструментом, який не лише покликаний запобігти перетворенню будь-якого механізму повернення у декларативний, але і забезпечити на практиці реалізацію висновків, що фіксуються у згаданих міжнародних звітах. Досліджувана у статті судова практика Німеччини яскраво демонструє, що існує ризик неоднозначного застосування «винятків» з Гаазької конвенції 1980 через інтерпретацію війни в Україні як автоматичної підстави для відмови від повернення.

Особливої уваги заслуговує той факт, що не лише в наукових статтях, але і в звітах Організації Об'єднаних Націй, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, дослідженнях неурядових організацій відображено питання депортації, примусових як переміщення дітей, так і їх всиновлення, переходу опіки, воєнних злочинів проти дітей, системної русифікації/«індоктринації», втрати ідентичності (документів), мобілізації/вербування, освіти в умовах війни, мінної небезпеки, психічного здоров'я, доступу до правосуддя і репарацій та інші питання, релевантні до жаклих наслідків війни, що її веде Російська Федерація проти України [3]. Задokumentовані, проаналізовані у зазначеній бібліографії системні виклики, у тому числі у сферах переміщення дітей та зміни їх статусу, породжені агресією Російської Федерації на території України, безпосередньо перетинаються з механізмами Гаазької конвенції 1980.

Виклад основного матеріалу. Першим Вищим регіональним судом у Німеччині, який підтримав рішення місцевого суду про відмову в задоволенні позову українського батька до матері про повернення дитини до України саме відповідно до статті 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980, став Вищий регіональний суд Штутгарта. 13 жовтня 2022 року цей суд ухвалив рішення у справі 17 UF 186/22 за позовом батька до матері про повернення дочки з Німеччини до України (м. Одеса) в порядку Гаазької конвенції 2008, за апеляційною скаргою позивача на рішення місцевого сімейного суду Штутгарту від 30 серпня 2022 року [4]. Сторони цієї справи – розлучене українське подружжя, які мають спільні права опіки щодо дочки, і проживали в Одесі. 2 березня 2022 мати виїхала разом з дитиною, без згоди батька, до Німеччини. Вона заперечувала проти заявлених позивачем вимог про повернення дитини до України, оскільки вважала, що повернення дитини до держави, в якій триває війна, є вкрай небезпечним, і неможливо визначити, як довго в Україні триватиме війна. Натомість батько наголошував на тому, що частина території України є безпечною, і пропонував, щоб дитина і мати у разі повернення до України проживали у її західній частині, задля цього він винайняв квартири у м. Львові та м. Хмельницькому. 30 серпня 2022 року місцевий суд ухвалив рішення про відмову в позові, вказавши, що про повернення дитини не може йтися, оскільки в Україні триває збройний конфлікт і це активізує застосування статті 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980. Вищий регіональний суд Штутгарта, який розглядав цю справу за апеляційною скаргою батька, погодився з висновком місцевого суду про те, що вся територія України з 24 лютого 2022 року оцінюється як зона бойових дій. Заслуговує на увагу той факт, що основним джерелом інформації для суду про безпекову ситуацію в Україні були поточні прес-релізи. Так, зіславшись на новинний веб-сайт національного мовника Німеччини www.tagesschau.de, суд вказав у мотивувальній частині рішення про те, що з початку військового конфлікту в Україні російські війська використовували велику кількість ракет та іншої артилерійської зброї великої дальності, яка вразила не лише східну, але й західну Україну. Також суд відтворив у тексті свого рішення попередження, оприлюднене Федеральним Міністерством закордонних справ стосовно небезпеки

подорожей до України. У підсумку суд виснував, що загальний розвиток конфлікту не дає можливості спрогнозувати, які райони і які цілі – в тому числі на заході України та на півдні України, включно з Одесою, буде уражено в майбутньому, і наразі немає реальних перспектив мирного завершення війни, навпаки, має місце тенденція до подальшої ескалації конфлікту.

Це рішення Вищого регіонального суду Штутгарта від 13 жовтня 2022 року стало зразковим і його мотиви були відтворені іншими регіональними судами Німеччини у подібних справах за позовами батьків про повернення дітей до України: Вищим регіональним судом Хамма [5], Вищим регіональним судом Єни [6], [7] та Вищим регіональним судом Мюнхена [8].

Іншу позицію у питанні про те, чи поширюється передбачений статтею 13 (1) (b) серйозний ризик фізичної і психічної шкоди здоров'ю дитини у разі її повернення до України, на всю її територію чи лише на певну частину, і, відповідно, чи є допустимим за певних умов задоволення позову про повернення до України, проголосив Вищий регіональний суд Кельна у рішенні від 17 липня 2023 року у справі UF 100/23 [9]. Відступивши від практики попередніх судових рішень, Вищий регіональний суд Кельна виклав інше тлумачення цієї норми конвенції у контексті війни в Україні. І в подальшому позиція суду і стала предметом оцінки у Федеральному Конституційному Суді.

Суть (фактичні обставини) справи. У 2016 році у громадян України, які перебували у шлюбі, народився син. Після розлучення батьків у 2018 році син залишився проживати з мамою, і батьки не змогли досягти домовленості щодо участі кожного з них у вихованні дитини. На початку повномасштабної війни в Україні у 2022 році мати виїхала разом із дитиною з України до Німеччини, без відома батька. Лише у вересні 2022 року батько через соціальні мережі дізнався про їхнє місцезнаходження у Німеччині. Такі дії матері стали підставою пред'явленого батьком у лютому 2023 року позову до компетентного місцевого суду Німеччини про повернення дитини до України відповідно до Гаазької конвенції 1980 року. У позові батько акцентував увагу на тому, що район, в якому він проживає, є безпечним, оскільки з часу повномасштабного вторгнення Російської Федерації до України там не було жодних воєнних дій, що підтверджується у тому числі заявами місцевої військової цивільної адміністрації та Міністерства юстиції України. Крім того, він вказував, що системи протиповітряної оборони є достатніми для захисту країни.

Під час розгляду справи місцевий суд Німеччини заслухав думку дитини – хлопець заявив, що не хоче повертатися в Україну і що він боїться, тому що триває війна і зруйновано багато будинків. Служба у справах дітей, яка у цій справі мала статус третьої особи, надала німецькому суду висновок про те, що не може наполягати на поверненні дитини до зони бойових дій.

Місцевий суд Німеччини, хоча і встановив факт незаконного утримування дитини, проте відмовив у її поверненні до України, застосувавши норму статті 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980. Своє рішення суд мотивував наявністю виняткових обставин, які матимуть місце у разі повернення дитини до держави, «в якій триває міжнародний конфлікт або громадянська війна», і при цьому підкреслив, що така небезпека стосується всієї території України.

Рішення Вищого регіонального суду Кельну. Рішенням від 17 липня 2023 року Вищий регіональний суд Кельну скасував рішення місцевого суду і не лише зобов'язав мати повернути дитину в Україну не пізніше 7 серпня 2023 року, але також встановив низку санкцій, які підлягають застосуванню у разі невиконання відповідачкою зобов'язання, а саме: штраф у розмірі до 25 000 євро або, якщо мати неспроможна його сплатити, – арешт строком до шести місяців. Обґрунтовуючи свою позицію, Вищий регіональний суд Кельну насамперед констатував, що для застосування статті 13 (1) (b) Гаазької Конвенції 1980 необхідно встановити наявність трьох ознак визначеного нею «серйозного ризику»: 1) серйозність, 2) конкретність і 3) поточність. Крім того, суд звернув увагу на те, що відповідно до конвенції повернення дитини відбуватиметься не до певного місця, а до держави в цілому, тому і спричинені війною ризики, які призводять до презумпції дотримання вимог статті 13 (1) (b) конвенції, повинні стосуватися всієї держави.

Надалі коротко викладемо основні тези мотивувальної частини рішення Вищого регіонального суду Кельну від 17 липня 2023 року:

– *територіальна зосередженість військових дій.* Україна, з її територією понад 600 000 км², посідає друге місце в Європі за цим показником. Конфлікт наразі зосереджений на півдні та сході України, в той час як вся держава страждає від артилерійських та повітряних обстрілів, під час яких не виключено, що цивільна інфраструктура та житлові будинки буде уражено.

– критичне ставлення до оцінки подій Федеральним Міністерством закордонних справ Німеччини. Той факт, що внутрішні органи влади Німеччини застерігають від поїздок до України, не означає автоматично, що дитина не зможе жити там.

– врахування інформації, наданої місцевою військовою адміністрацією. Згідно з інформацією, наданою місцевою військовою адміністрацією 1 червня 2023 року, частина України, в якій проживає батько, не є зоною активного конфлікту.

– тягар доказування стороною, яка вчинила незаконне переміщення дитини. Мати не надала доказів на підтвердження протилежних висновків. Її посилання на те, що в регіоні часто лунають сирени повітряної тривоги, не були оцінені судом як такі, що є достатніми для висновку про наявність надзвичайно високого ризику для найкращих інтересів дитини.

Мати дитини (відповідачка у справі) виконала рішення Вищого регіонального суду Кельну від 17 липня 2023 року і повернула дитину до України, проте через 3 місяці знову повернулася до Німеччини і звернулася до Федерального Конституційного Суду із конституційною скаргою на це рішення суду від свого імені та від імені дитини.

Коротке резюме Рішення Федерального Конституційного Суду. Відповідно до статті 92 Закону Федеративної Республіки Німеччина «Про Федеральний Конституційний Суд» конституційна скарга повинна бути обґрунтованою і містити визначення того, які основні права, як стверджується, було порушено при розгляді конкретної справи і яким нормам Конституції оскаржуване судові рішення суперечить [10].

Конституційна скарга, про яку йдеться, була подана матір'ю як від свого імені, так і від імені дитини, у зв'язку з тим, що Вищий регіональний суд Кельна порушив, на думку заявниці, статтю 6 Основного закону Німеччини, яка визначає, що шлюб і сім'я перебувають під особливим захистом держави; догляд за дітьми та їхнє виховання є природним правом батьків і їхнім головним обов'язком, вони здійснюються під наглядом держави; діти можуть бути розлучені із сім'єю всупереч волі осіб, уповноважених на їх виховання, лише на підставі закону, якщо останні не справляються зі своїми обов'язками або якщо існує загроза, що діти з інших причин можуть залишитися без догляду [11].

Неприйнятність конституційної скарги, відмова у передачі її для розгляду по суті. Перша передумова неприйнятності конституційної скарги пов'язана із питанням про допустимість її подання самою дитиною або від її імені одним з батьків. З цього приводу Федеральний Конституційний Суд визначив, що дитина 2016 року народження внаслідок свого віку не може бути стороною конституційного провадження і, отже, не вправі самостійно звернутися до суду із конституційною скаргою (п. 13). Також Суд заперечив право матері дитини за обставин справи самостійно (без погодження з батьком дитини) подавати конституційну скаргу від імені дитини, оскільки відповідно до ухвалених українськими судами рішень батьківські права та обов'язки щодо дитини рівною мірою мають обоє батьків. Друга обставина неприйнятності скарги обумовлена тим, що на час ухвалення Федеральним Конституційним Судом рішення щодо конституційної скарги мати вже виконала оскаржуване нею рішення Вищого регіонального суду Кельну, повернула дитину до України, і таким чином, «вже не є обмеженою дією цього рішення суду» (п. 18). Зазначене, як виснував Федеральний Конституційний Суд, вказує на сумніви щодо наявності у неї законного інтересу у тому, щоб провадження за конституційною скаргою було відкрито (п. 14).

Деякі конституційні сумніви щодо оскаржуваного рішення суду про зобов'язання повернути дитину до України. Федеральний Конституційний Суд постановив, що з точки зору найкращих інтересів дитини ті обґрунтування, які навів Вищий регіональний суд Кельна на відхилення наявності серйозного ризику завдання дитині фізичної або психологічної шкоди у разі повернення до України, не є такими, що демонструють належне і всебічне застосування статті 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980. Отже, що саме, на думку Федерального Конституційного Суду, повинен був зробити регіональний суд задля належного врахування найкращих інтересів дитини? По-перше, потрібно було уважно вивчити практику інших регіональних судів щодо застосування концепції серйозного ризику до ситуації в Україні; по-друге, – врахувати практику ЄСПЛ щодо тлумачення і застосування статті 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року при вирішенні цієї категорії справ (п. 29-32).

Федеральний Конституційний Суд підкреслив, що оскаржуване рішення Високого регіонального суду Кельна суперечить актуальній оприлюдненій практиці інших судів Німеччини тієї самої інстанції, відповідно до якої ситуація в Україні оцінюється як така, що вся держава є зоною бойових

дій і через це існує ризик завдання шкоди найвищим законним інтересам дитини, її життю, а отже, повернення дитини в Україну не є можливим. При розгляді конкретної справ суд може дійти висновку, протилежного до загальної практики, однак це вимагає ретельного аналізу ситуації (п. 30).

Федеральний Конституційний Суд звернув увагу на необхідність оцінки позиції всіх учасників справи. Так, Суд постановив, що для нього не є очевидним, що при розгляді справи суди попередніх інстанцій врахували побажання дитини та рекомендації, надані органом опіки та піклування, який презюмував існування серйозного ризику завдання шкоди заявнику (дитині) у разі повернення в Україну. Натомість, як зазначив Суд, Вищий регіональний суд Кельна обмежився міркуваннями про те, що батько буде супроводжувати дитину до держави походження і повинен запобігти ризику серйозної психічної шкоди дитині в результаті її повернення. Отже, Вищий регіональний суд Кельна не зробив жодної іншої, більш глибокої заяви щодо конкретних небезпек, які можуть мати місце в результаті повернення дитини до держави, в якій, як йому відомо і як зазначено у протоколах судових слухань справи, триває війна. Швидше за все, виснував Федеральний Конституційний Суд, цього недостатньо для застосування ст. 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980 у спосіб, що відповідає інтересам дитини.

Висновки. Рішення Федерального Конституційного Суду від 17 липня 2023 у справі UF 100/23 дає однозначні відповіді на процесуальні питання щодо підстав звернення до конституційного суду і представництва інтересів дитини. По-перше, той факт, що заявниця на момент подання конституційної скарги вже фактично виконала рішення суду, яке вона оскаржує, вказує на відсутність у неї законного інтересу як необхідної передумови для визнання конституційної скарги прийнятною. По-друге, малолітня дитина, в силу свого віку, не може самостійно звертатися до Федерального Конституційного Суду, а при визначенні повноважень матері дитини на подання конституційної скарги у тому числі від імені дитини Суд зважає на принцип рівності батьків у правах щодо дитини та на ухвалені українськими судами рішення, за якими обоє батьків беруть участь у її вихованні. Що ж стосується оцінки Федеральним Конституційним Судом практики застосування норми статті 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980 у справах про повернення до України дітей, вивезених до Німеччини під час війни, то Суд так і не надав конкретної відповіді на питання про те, чи варто національним судам задовольняти позови чи застосовувати виняток для відмови у поверненні, передбачений статтею 13 (1) (b). Усі проаналізовані вище рішення національних судів Німеччини підкреслюють, що оцінка застосування статті 13(1)(b) Гаазької конвенції повинна ґрунтуватися на поточній ситуації в кризових регіонах. Відповідно, кожне рішення суду вимагає обґрунтування безпекової ситуації в Україні на основі джерел інформації, доступних судам. Як наслідок, актуальними залишаються питання про те, як оцінити загальну безпекову ситуацію в країні, що перебуває у стані війни, і які джерела інформації є належними і допустимими доказами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction (concluded 25 October 1980). URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=24>.
2. Federal Constitutional Court 1st Senate 2nd Chamber 23/04/2024. BVerfG, Nichtannahmebeschluss vom 23. April 2024 . 1 BvR 1595/23. URL: <https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechun g?Gericht=BVerfG&Datum=23.04.2024&Aktenzeichen=1%20BvR%201595/23>.
3. Див. дет.: Cross-Pollinated: Russia's Systemic Policy of Destroying Children's Ukrainian Identity / Special Report by the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights on the Observance of Children's Rights in the Context of Armed Aggression against Ukraine. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*: офіц. сайт. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Special%20Report%20_CROSS-POLLINATED_.pdf ; The Summary Report of the United Nations Children's Fund (UNICEF) "Life for children during the war", February 2024. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/en/media/43126/file/The%20summary%20report%20of%20the%20Survey%20of%20Ukrainian%20parents%2B%2B.pdf>.pdf; The impact of the armed conflict and occupation on children's rights in Ukraine: United Nations Human Rights. Office of the High Commissioner. 22 February 2022 – 31 December 2024. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/form/2025-03-21-ohchr-report-children-s-rights-in-ukraine.pdf>; Ukrainian Child Rights Network – Non-return of children:

- Ukraine in the face of the greatest challenge (2024). *Українська мережа за права дитини: неурядова організація*. URL: https://childrights.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/nonreturn_of_children_ukraine_in_the_face_of_the_greatest_challenge.pdf та ін.
4. Рішення Вищого регіонального суду Штуттгарта (палата у сімейних справах) від 13 жовтня 2022 року у справі 17 UF 186/22. – OLG Stuttgart, Beschl. vom 13.10.2022 – 17 UF 186/22.
 5. Рішення Вищого регіонального суду Хамма від 18 січня 2023 року у справі 11 UF 220/22. – OLG Hamm, Beschl. vom 18.01.2023 – 11 UF 200/22.
 6. Рішення Вищого регіонального суду Єни від 4 квітня 2023 року у справі 1 UF 54/23. – OLG Jena, Beschl. vom 4.04.2023 – 1 UF 54/23.
 7. Рішення Вищого регіонального суду Єни від 6 лютого 2024 року у справі 3 UF 426/23. – OLG Jena, Beschl. vom 6.02.2024 – 3 UF 426/23.
 8. Рішення Вищого регіонального суду Мюнхена від 18 червня 2025 року у справі 12 UF 539/25. – OLG Munchen, Beschl. vom 18.06.2025 – 12 UF 539/25.
 9. Рішення Вищого регіонального суду Кельна від 17 липня 2023 року у справі UF 100/23. – OLG , Köln, Beschl. vom 17.07.2023 – 21 UF 100/23.
 10. Act on the Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgerichtsgesetz – BVerfGG) in the version of 11 August 1993, last amended by Article 1 of the Act of 20 December 2024. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bverfgg/englisch_bverfgg.html.
 11. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 р., останні зміни внесено 19 грудня 2022 р. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/grundgesetz_uk.pdf.